

L'expedició dels khàzars: un paral·lel caucàsic d'Heròdot?*

Agustí Alemany i Vilamajó

Universitat Autònoma de Barcelona

Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana

08193 Bellaterra (Barcelona), Spain

Data de recepció: 19/12/1997

Abstract

The first work of the collection known as the Georgian Chronicles (*K'art'lis C'xovreba*), «The History of the Kings of Iberia» by Leonti Mroveli, contains an episode relating to a Khazar invasion of Transcaucasia in a remote past, some generations after the biblical division of tongues at Babylon. Despite its medieval background, which is analysed in detail, we try to see in this text a late version of ancient autochthonous oral traditions dealing with a great prehistoric migration of Iranian steppe nomads through the Caucasus, comparing it with Herodotus' reports on the Cimmerician-Scythian raids in Asia Minor and with reference to *Gimirrāja* and *Iš/Aškuzāja* in the state archives of the Assyrian king Esarhaddon.

Sumari

* Aquest estudi s'integra dins del projecte d'investigació PS94-0118 de la DGICYT. Voldria agrair a Lluís Feliu el seu ajut en l'accés a les fonts assíries i en la revisió final del treball. Abreviatures: *BGA* = *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*; *BT* = *Bibliotheca Teubneriana*; *CAH* = *The Cambridge Ancient History*; *EI* = *Encyclopaedia of Islam*; *FGrH* = *Fragmente der griechischen Historiker*; *FHG* = *Fragmenta Historicorum Graecorum*; *K'C'* = *K'art'lis C'xovreba*; *RE* = *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*; *RGTC* = *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes*; *RIA* = *Reallexikon der Assyriologie*; *SAA* = *State Archives of Assyria*; *TAVO* = *Tübingen Atlas des Vorderen Orients*.

πάν ἔστι ἀνθρώπος συμφορή

La validesa dels tòpics que aprenem dels clàssics no rau en la pròpia experiència, però és sovint aquesta la que palesa que les situacions que ens sobrevenen no són sinó l'enèsima versió particular d'un atzar comú que sempre amenaça de veure's trencat en un segon fortuït. Sortosament, la casualitat ha volgut que el meu prop passat accident no fos l'últim, i això, entre d'altres alegries, m'ha permès d'enllestir aquest petit excés per a Manuel Balasch. Val a dir que la nostra amistat, si m'és dat d'abusar del mot en benefici propi, és recent, però hi tinc un deute de gratitud pel seu ajut i interès en el meu treball durant aquests darrers anys; ara que, com diu ell, «el retiren», s'ha tingut l'encert de retre-li aquest merescut homenatge, crec que no sols per una obra ingent, sinó també per la seva humanitat; tant de bo puguem fruit d'ambdues encara per molts anys!

Una notícia medieval sobre un fet prehistòric

*La història dels reis d'Ibèria*¹, de Leonti Mroveli (s. XI), arquebisbe de Ruisi, és la primera de les set obres que integren la *K'art'lis C'xovreba* «Vida [= Història] d'Ibèria»², la crònica georgiana per excel·lència, i tracta del període que va des dels temps més antics fins al s. v dC. L'opuscle comença amb la divisió de les llengües a la torre de Babel i la llegenda dels vuit fills del gegant jafètida T'argamos (heb. *Togarma*), senyor del país entre els monts Ararat i Masis, que connecta així els herois de les tradicions locals amb la *Tabula Populorum* del Gènesi³. El repartiment dels dominis de T'argamos entre els seus fills, la seva victòria sobre el rei Nebrot' (heb. *Nimrod*) i la història dels primers descendents de K'art'los, epònim

1. Títol complet: *Història dels reis, dels patriarques originals i de les tribus dels ibers (C'xovreba K'art'veult'a Mep'et'a da Pirvelt'agant'a Mamat'a da Nat'esavt'a)*. Des d'Estrabó, l'etnònim gr. Ἰβηρες designa la població de l'actual Geòrgia oriental (georg. *K'art'li*), la Ibèria caucàsica de les fonts clàssiques; la forma sembla provenir de l'arm. *Virk'*, potser en el loc. pl. i *Virs* «entre els georgians», que hauria estat pronunciat /ivíras/ per les tropes de Pompeu, les primeres que hi feren cap; cf. H. TREIDLER *RE S IX* [1962] 1899-1911; BIELMEIER, R. (1988). «Zum Namen der kaukasischen Iberer», *Nubia et Oriens Christianus. Festschrift für C. Detlef und G. Müller zum 60. Geburtstag*. Köln, p. 99-105 (esp. p. 99).
2. Sobre la *K'C'*, vid. la introducció a THOMSON, R.W. (1996). *Rewriting Caucasian History. The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles. The Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation*. Oxford, novíssima traducció anglesa del text georgià i de l'adaptació armènia posterior (*Patmowt'iwñ Vrac'*) fins a l'any 1125. Potser més assequible —i encara magnífic— és l'article de TOUMANOFF, C. (1943). «Medieval Georgian Historical Literature». *Traditio* 1, p. 139-182. Val a dir que la trad. de THOMSON és la primera comentada en una llengua europea des de la francesa completa de BROSSET, M.F. (1849-1858). *Histoire de la Géorgie*, I-V. St. Petersburg.
3. L'hebreu תורמה *Togarma* perpetua la memòria històrica de l'hitt. *Tegaramma*, ass. *Tilgarimmu*, capital de l'estat neohittita de Tabāl (heb. תבול *Tubal*). La forma georg. *T'argamos* (amb metàtesi i tematització grega) té el seu origen en l'arm. *T'orgom* < LXX Θοργωμα. Transcrivim el patronímic *T'argamosianni* (arm. *T'orgomeank'*) com «targàmides», millor que «the descendants of T'argamos.» (THOMSON) i l'incorrecte «Thargamosides» (BROSSET).

d'Ibèria, donen pas a un episodi força singular, «L'expedició dels khàzars» (*Gamoslva Xazart'a*), que recollim a continuació⁴:

En aquell temps, els khàzars esdevingueren puixants i començaren a lluitar contra els pobles de Lek i de Kavkas. Tots els targàmides vivien en pau i mútua amistat en aquell temps. Durdzuk, fill de Tiret'i, era senyor sobre els fills de Kavkas. Consultaren amb els sis pobles targàmides i demanaren ajut contra els khàzars. Tots els pobles targàmides es reuniren, creuaren el mont Caucas, s'emportaren presoners de tots els confins de Khazària, construïren ciutats a l'entrada de Khazària i se'n tornaren. Després d'això, els khàzars escolliren un rei i tots els khàzars es sotmeteren a aquest rei, llur sobirà, i avançaren i sortiren al pas del mar, que ara hom anomena Daruband. Els targàmides no els pogueren resistir, ja que la multitud de khàzars era innumerable. Saquejaren les contrades dels targàmides i destruïren totes les ciutats de l'Ararat i del Masis i del nord. [Als targàmides] els restaren [només] les ciutats fortificades de T'uxarisi, Samšvilde i Mtkvrisc'ixe —que és Xunan—, Šida-K'art'li i Egrisi. I els khàzars coneixien totes dues rutes, és a saber, el pas del mar, Daruband, i el pas de l'Aragvi, que és Dariala. I els khàzars multiplicaren llurs atacs, fent-hi presoners, i ningú els féu front, i des d'aleshores tots els targàmides esdevingueren tributaris dels khàzars. Quan el rei dels khàzars vingué per primera vegada i saquejà les contrades que hem esmentat abans, travessà el mont Caucas; tenia un fill anomenat Uobos, i va donar al seu fill els presoners del Somxet'i i del K'art'li. I li va donar com a territori la part de Kavkas, a l'oest del riu Lomeki fins a l'oest de la muntanya, i Uobos s'hi establí, i els seus descendents són els ossets, i allò és l'Ovset'i (= Ossètia), que era la part de Kavkas. I Durdzuk, que era el més distingit d'entre els fills de Kavkas, anà i habità a la collada de la muntanya, i l'anomenà Durdzuket'i (= Txetxènia) a partir del seu propi nom, i pagà tribut al rei dels khàzars.

Durant aquella mateixa expedició, el rei dels khàzars donà al fill del germà del seu pare la part de Lekan, a l'est, des del mar de Daruband fins al riu Lomeki, i li donà els presoners del Rani i del Movakani, i ell s'establí allà, que era la part de Lekan. Xozanix, que era el més distingit d'entre els descendents de Lekan, anà i habità a la collada de la muntanya, i construí una ciutat i l'anomenà Xozanixet'i a partir del seu propi nom. I així passà molt de temps, i tots aquests pobles foren tributaris dels khàzars⁵.

4. Seguim el text de l'edició de M.F. BROSSET (St. Petersburg 1849-1850), que ens ha estat accessible en la reedició que en féu N. MARR (Petrograd, 1923) fins a la p. 200; la traducció de THOMSON (cf. n. 2) segueix el text de la nova edició de S. QAUXČ'İŞVILI (I-II. T'bilisi 1955-1959), que incorpora les variants de nous manuscrits, especialment el còdex de la reina Anna (1479/1495), descobert l'any 1913; malgrat no haver-hi pogut accedir, val a dir que la versió de Thomson ens palesa que les divergències entre ambdues en aquest passatge, cas d'haver-n'hi, són mínimes. Quant al títol de l'episodi, Brosset tradueix *gamoslva* per «expédition» i Thomson, per «attack»; sobre el sentit del mot («Hinausgehen»): [GEN] *gamoslvisa* = ἐξόδου a la trad. georg. d'Ex. 19, 1), vid. GIPPERT, J. (1993). *Iranica Armeno-Iberica*. Wien, vol. I, p. 256; vol. II, p. 296 [76].
5. K'C' ed. MARR, p. 21-23; trad. BROSSET, vol. I, p. 24-26 i THOMSON, p. 13-15:
mas žamsa šina gandzlierdes Xazarni da dauqces brdzola nat'esavsá Lekisat'a da Kavkasiost'a: ese T'argamsianni qovelni Mas žamsa iqvnes mšvidobit', siqvarulsa ert'man-ert'isasa. xolo švilt'a zeda Kavkasiist'a i qo up'al Durdzuk, dze Tiret'isi: ezraxnes ese ek'vst'ave nat'esavt'a T'argamosiant'a da it'xoves švela Xazart'a zeda. xolo šekrbes qovelni nat'esavni T'argamosianni, da gardavles mt'a Kavkasia, da mostqvénes qovelni sazǵvorni Xazaret'isani, da aǵaşenes k'alak'ni pirsá Xazaret'isasa, da carmovides: amissa šemdgomad, Xazart'a ič'ines mep'e da daemorč'ilnes qovelni Xazarni mep'esa-mas č'inebulsa mat'sa, da carmoidzǵvanes igi, da gamovles zǵvis-kari, romel-sa ac hk'vian Darubandi: ver cina-aǵudges T'argamosianni, ramet'u i qo simravle uric'xvi Xazart'a:

Tot seguit, la narració ens parla del gegant persa Ap'ridon, descendent de Nebrot', que venç els khàzars i s'apodera del K'art'li; l'autor afegeix que aquests fets estan recollits a la «Vida [= Història] dels perses» (*C'xovreba Sparst'a*), és a dir, els annals reials perses (*Xwadāy-nāmag*) en l'estadi anterior a l'epopeia de Ferdūsī⁶. «L'expedició dels khàzars» queda així, doncs, delimitada com un episodi independent entre les genealogies a partir d'elements bíblics i autòctons que esmentàvem al principi i aquest material d'origen irànic, sense que en el text hi hagi cap indicatiu sobre la seva font.

Hi ha, però, una fita interessant que ens pot ajudar: els ossets (*Ovsnī*) i el seu epònim *Uobos* apareixen aquí per primera vegada a la *K'art'lis C'xovreba*, i llur assentament al Caucas central és una conseqüència directa, segons el text, de la invasió khàzara. Els actuals ossets parlen una llengua irànica nord-oriental, darrer vestigi de l'antic escitosàrmata, i són els descendents dels alans medievals. D'acord amb la datació dels fets, doncs, els ossets d'*Uobos* equivalen sens dubte als escites (*Σκύθαι*) de les fonts gregues, ja que l'etnònim georg. *Ovs-* / *Os-* identifica, des del principi de la tradició i sense solució de continuïtat, els nòmades iranians de les estepes pòntiques⁷.

«L'expedició dels khàzars» sembla conservar, doncs, el record d'una antiga migració transcaucàsica o, si més no, vol explicar la presència i l'origen dels ossets, sentits com uns estranys al món caucàsic, com indica el fet que no pertanyen al llinatge dels targàmides. Aquest passatge, però, fins a quin punt prové de la revisió tardana d'una tradició oral autòctona que entronca amb un fet històric concret, o, al contrari, és un relat fictici que vol justificar una realitat determinada, a partir de

cartqvenes k'vêqanani T'argamosiant'ani da šehmusrnes qovelni k'alak'ni Araratisani da Masisisani, da č'rđiloet'isani. xolo daurč'es c'ixe-k'alak'ni T'uxarisisa, Samšvilde da Mtkvris-c'ixe, romel ars Xunani, Šida-K'art'li da Egrisi: da iscaves Xazart'a ornive ese gzani, romel ars zğvis-kari, Darubandi, da Aragvis kari, romel ars Dariala. da ganamravles Xazart'a gamoslva da tqvena mat'i da verğa-ra cina-ağudges, da mierit'-gan ik'mnes qovelni T'argamosianni moxarke Xazart'a: xolo odes pirvel gamovida Xazart'a mep'e da mostqvna k'vêqanani romelni zemot' dagviceria, da gardavlo mt'a Kavkasia, da iço dze misi saxelit' Uobos, da misc'a dzesa missa tqve Somxit'isa da K'art'li. da misc'a k'vêqana, Kavkasis nacili, Lomekis mdinarisa dasavalit', dasavlet'admde mt'isa, da daešena Uobos da mat'ni nat'esavni arian Ovsnī, da igi ars Ovset'i, romel nacili iço Kavkasisa: da Durdzuk, romeli ucarč'inebules iço švilt'a šoris Kavkasis'ta, mivida da dadžda napralša šina mt'isasa, ucoda saxeli t'visi Durdzuket'i, da misc'emda xarksa mep'esa Xazart'asa: xolo masve gzobasa misc'a mamis dzmis-culsa missa Xazart'a mep'e-man nacili Lekanisa, ağmosavlit', zğvit'-gan Darubandisit', mdinaremd Lomekisa, da misc'a tqve Ranisa da Movaknisa, da ešena igi mun, romel nacili iço Lekanisi: Xozanix, romeli ucarč'inebules iço nat'esavt'a šoris Lekanisat'a, mivida da dadžda napralša šina mt'isasa, ağašena k'alak'i da ucoda saxeli t'visa Xozanixet'i: da gardaxdes mas šina žamni mravelni, da ese qovelni nat'esavni iqvnes moxarke Xazart'a:

6. *K'C'* ed. MARR, p. 23; trad. BROSSET, vol. I, p. 26 i THOMSON, p. 16; vid. TOUMANOFF, «Georgian Historical Literature», p. 166-167. Ap'ridon és la forma georg. del np. *Ferīdūn* (av. *Θραϊταονα*), un dels principals herois del *Šāhnāme*; l'obra de Leonti esmenta també els reis Iared, K'ekapos, K'aixosro, Vaštašabi i Baaman / Ardašir (np. *Īrāj, Kei Kāvūs, Kei Xosrō, Gūštasb, Ardašir Bahman*).
7. L'etnònim català «osset» té el seu origen en el topònim rus *Osetija* < georg. *Oset'i*, d'un antic *Ovset'i*, «el país dels *Ovsnī*». Sobre la seqüència lingüística i cultural escitosàrmata > alà > osset, ininterrompuda des del s. VII aC fins als nostres dies, vid. SCHMITT, R., ed. (1989). *Compendium Linguarum Iranicarum*. Wiesbaden, p. 92-93, 236-238, 456-457.

referents més o menys recents i sota una forma llegendària? Aquesta és la qüestió que tractarem de resoldre tot seguit⁸.

Esbós d'una geografia targàmida

En primer lloc, cal emmarcar els fets dins del seu context geogràfic per tal d'extreure el màxim d'informació d'aquests materials i determinar-ne l'antiguitat. Una ullada al repartiment del món caucàsic entre els vuit gegants fills de T'argamos —l'episodi anterior a l'atac dels khàzars— serà la via més ràpida i il·lustrativa d'entrar en matèria. Vet aquí els seus noms:

- Haos (arm. *Hayk*), epònim dels armenis (arm. *Hayk'*), el més gran dels vuit, vencedor del rei Nebrot' i hereu de «la millor meitat» (*naxevari da umdžobesi*) dels dominis de T'argamos, és a dir, Armènia (*Somxet'i*, arm. *Hayastan*, gr. Ἀρμενία)⁹.
- K'art'los (= arm.), epònim del K'art'li (arm. *K'art'la*, gr. Ἰβηρία) o Geòrgia oriental.
- Bardos (= arm.), epònim de la regió de la ciutat de Bardavi (arm. *Partaw*, àr. *Barda'a*), a l'actual Azerbaitjan.
- Movakan (arm. *Movkan*), epònim de la contrada homònima, a l'extrem oriental de Transcaucàsia (àr. *Mūqān*, biz. *Μωκᾶν*).
- Heros (= arm.), epònim del Heret'i (arm. *Heret'*), la part central de l'antiga Albània, dividida avui entre Geòrgia i l'Azerbaitjan.
- Egros (arm. *Egrēs*), epònim de l'Egrisi (arm. *Egris*, gr. *Κολχίς, Λαζική, Ἀβασγία*) o Geòrgia occidental, també coneguda com Abkhàzia (*Ap'xazet'i*).

Dos darrers gegants reberen com a patrimoni el territori al nord del Caucas, que estava deshabitat (*umkvidro*). Lek[an] (= arm.), epònim dels lesguians del Daguestan (*Lekni*), n'obtingué la part entre la mar Càspia (*zğva Darubandisa*) i el riu Terek (*Lomeki*); i Kavkas (arm. *Kovkas*), la que anava des d'aquell fins a l'extrem occidental de la serralada homònima. Val a dir que, en un principi, els dominis de T'argamos eren només les terres «entre aquelles dues muntanyes inaccessibles als

8. Segons els càlculs de l'erudit príncep Vaxušt (†1772), fill natural del rei georgià Vaxtang VI, l'expedició khàzara tingué lloc l'any 2302 (*Vulgata*) o 3861 (*κατὰ Ρωμαιοῦς*) del món = 233 del 8è cicle (*xut'asiani*) georgià, és a dir, el 1647 aC (vid. la trad. BROSSET, vol. I, p. 24, n. 6); tanmateix, deixant de banda la cronologia cristiana, el fet que la matèria manllevada de l'epopeia persa ocupa el període corresponent a l'imperi aquemènida (el darrer nebròtida és «succeït» per *Alek'sandre Makedoneli*) indica que hom ha situat l'episodi just abans d'aquell, quan tingué lloc l'arribada dels iranians al Pròxim Orient (s. IX-VII aC).
9. Tant el nom de *Haos* com la seva preeminència revelen un origen armeni del personatge; hom ha relacionat l'arm. *Hay*- amb el país d'Azzi-Hajaša dels annals hittites, mentre que el seu equivalent georg. *Som(e)x-* té el seu origen en l'arm. *Suxme*, nom d'una província fronterera amb territori georgià; l'ap. *Armīna-*, elam. *Harminuya-*, gr. Ἀρμενία provenen potser d'un urart. **Armine* «home d'Arme», contrada a l'oest del llac Van (KUR.*ar-me-e*) esmentada per una inscripció del rei vànic Sardure II (764-734 aC); vid. DIAKONOFF, I.M.-KASHKAI, S.M. (1981). *Geographical Names According to Urartian Texts* (= RGTC 9). Wiesbaden, p. 11.

I. Presència escrita a Transcaucàsia

1 Hubuškia	5 Šamaš-našir	
2 Anišu	6 Iašuh	
3 Harrānia	7 Parsumaš	
4 Bīt-Hamban	8 Bīt-Kāri	
Gu Guriā	Gi Giamia[ne]	Σ Σάσπειρες

▨ zona d'activitat escita durant el regnat d'Asarhaddon (680-669)

▲ túmuls protoescites (s. VII-VI aC)

↓ objectes escites ***** vies militars

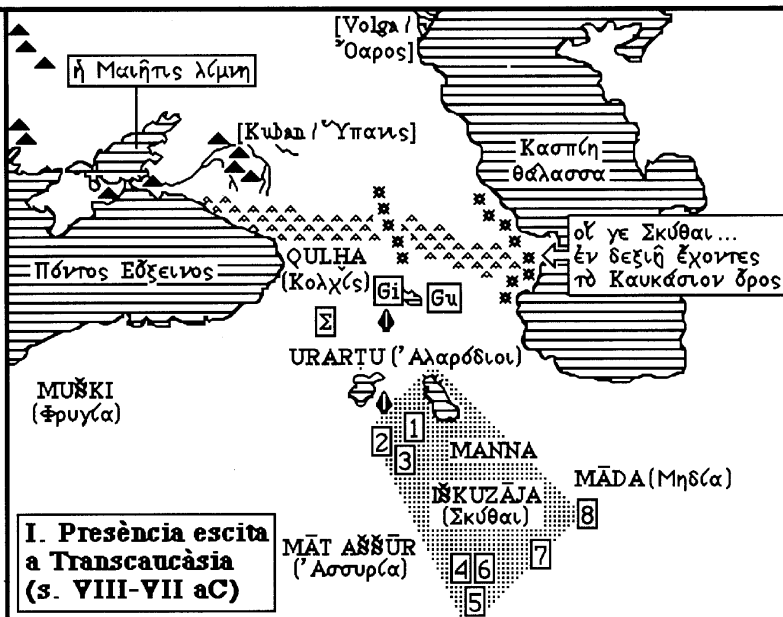
II. Caucas targàmida

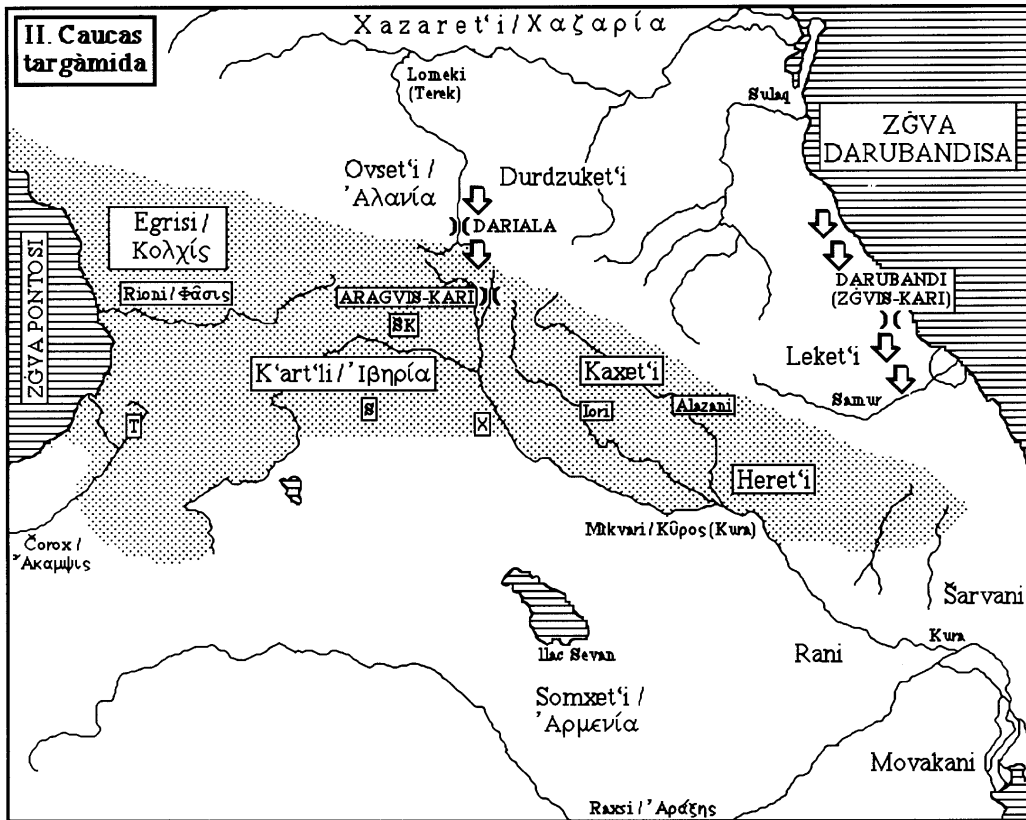
T T'uxarisi	X Xunan / Mtkvris-c'ixē
S Samšvilde	SK Šida-K'art'li

) (pas ↓ ruta d'invasió khàzara

▨ reialme unificat de Geòrgia o Sak'art'velo (final s. XI)

Font: TAVO B IV 12-13; VII 16-17

homes, l'Ararat i el Masis» (*ort'a-mat' mt'at'a šoris kac't'a šeualsa, Araratsa da Masissa*), és a dir, a la part de Haos, Armènia¹⁰; tanmateix, com que no eren suficients per encabir els seus nombrosos descendents, conduí els altres set germans cap a la Transcaucàsia i la repartí entre ells; segons el text, però, «al nord del Caucas no era la part de T'argamos» (*Kavkasiat'a č'rdilot' ara iqo xvelli T'argamosisa*). Si prenem en compte tot això, és fàcil d'entendre per què el rei khàzar atorga com a feu a Uobos i al seu cosí les parts de Kavkas i Lekan¹¹.

Els gegants targàmides són, doncs, els epònims d'aquests vuit pobles o contrades, esmentats per Leonti ja al principi de la seva obra¹². El moment històric que reflecteix la llegenda pot situar-se, a partir d'algunes de les entitats polítiques que trasllueix, a cavall dels s. X-XI, coincidint amb la creació del reialme unificat de Geòrgia (*Sak'art'velo*) pel rei Bagrat III l'any 1008, fet que pot haver influït en la resolució formal d'aquest episodi mític¹³. Així, doncs, el Caucas postdiluvià no sembla haver estat gaire diferent... del de l'època de l'autor!

El miratge khàzar

Un cop palès el caràcter anacrònic de l'escenari, anem a veure els problemes plantejats pels principals protagonistes. Sota el nom de khàzars coneixem una confederació tribal turca d'origen heterogeni (hunnos, sabirs, oghur, türküt, etc.) que senyorejà les estepes del sud de Rússia entre els s. VII-X, cèlebre, si més no, per haver estat l'únic poble de la història que s'ha convertit en massa

10. *K'C'* ed. MARR, p. 16; trad. BROSSET, vol. I, p. 16 i THOMSON, p. 3; la versió armènia parla aquí dels monts *Masis* (el nostre Ararat: 5.122 m) i *Aragac* (actual Alagöz: 4.090 m); l'arm. *Ararat* (heb. אררט *Ararat* < ass. *Urartu*), en canvi, no és un orònim, sinó el nom de la plana al nord del Masis; per tant, el text georgià és inexacte des del punt de vista armeni, i caldria parlar aquí de «plana d'Ararat» i «mont Masis»; poc després, el patrimoni targàmida és descrit com «el país de l'Ararat i del Masis» (*kvêqana Araratisa da Masisisa*); cf. Movsês Xorenac' II 49 «tot [el país] al peu del Masis» (arm. *zamenayn zař storotovn Maseac'*).
11. A més, els passatges que recullen aquests fets estan escrits clarament en paral·lel. El rei khàzar dóna: a) a Uobos la part de Kavkas (Ovset'i) i presoners del K'art'li (N) i del Somxet'i (S); hi roman Durdzuk; b) al seu cosí la part de Lekan (Leket'i) i presoners del Rani (N) i del Movakani (S); hi roman Xozanix.
12. *K'C'* ed. MARR, p. 15; trad. BROSSET, vol. I, p. 15 i THOMSON, p. 2: *Somext'a da K'art'vêlt'a, Rant'a da Movaknelt'a, Hert'a da Lekt'a, Megrelt'a da Kavkasiant'a* «armenis i georgians, ranians (Bardos) i movaknians, hers i leks, megrelis (Egros) i caucasiens».
13. Heros, Bardos i Movakan són la principal evidència cronològica. [1] L'estat medieval del Heret'i (âr. *Šakkī*, del nom de la capital, Šak'e), independent des del 893 sota la dinastia Ařanšahik, fou absorbit l'any 1010 per Kvirike III, rei de Kaxet'i, i, més tard, incorporat al reialme de Geòrgia-Sak'art'velo l'any 1105. [2] *Barda'a* (*Bardavi*) fou capital de l'Albània musulmana (âr. *Ařrân* < pm. 'rd'n /Ardân/, escrit *al-Rân*, d'on el georg. *Rani*) fins que a causa de la gran invasió russa del 943 entrà en decadència en benefici de la dinastia řaddàdida de Ganja (951-1077). [3] El Movakani era la regió al nord del riu Kura (*Mtkvari*, arm. *Kowr*, gr. *Kŭρος*), des de la confluència amb el Iori (*mc'ire Alazani*) fins a la mar Càspia. El mateix Bagrat III tractà d'apoderar-se del Heret'i i dirigí una expedició contra l'emir Fařl I (*P'adlon*) de Ganja, mentre que el Movakani fou a principi del s. XII un objectiu de l'expansió georgiana, que culminaria amb la submissió a vassallatge del regne musulmà del řarwân (*řarvan*) pel rei Davit' II (1089-1125).

al judaisme¹⁴. El cronista Teòfanès el Confessor esmenta per primer cop «els turcs de l'est, que hom anomena khàzars» (τοὺς Τουρκοὺς ἐκ τῆς ἐφ᾽ ἄρας, οὓς Χαζάρεις ὀνομάζουσιν), com a aliats de l'emperador Heracli en el setge de T'bilisi l'any 627, durant la guerra contra el sassànida Husrav II¹⁵. D'altra banda, el punt d'inflexió de la seva hegemonia sembla que fou la campanya del príncep rus Svjatoslav de Kiev contra Khazària l'any 965; a partir d'aleshores, s'esvaïren gradualment, enmig d'una decadència progressiva, i s'incorporaren a les hordes posteriors de petxenegs, oghuz i cumans que heretaren d'ells l'imperi de les estepes¹⁶. De tot l'exposat fins ara, es pot concloure fàcilment que la seva presència en l'episodi que ens ocupa obeeix de nou a un anacronisme, ja que els khàzars, en qualsevol cas, no són anteriors al s. vi. L'explicació és ben senzilla: Leonti torna a introduir una realitat que li és coetània en la seva recreació d'un passat remot. Filem més prim, però, i reprenguem el passatge del repart targàmida.

L'heretatge d'Egros limita al nord amb «el riu de la Petita Khazària, on acaba el cim del Caucas» (*mdinare Mc'irisa Xazaret'isa, sada carscut'ebis cveri Kavkasisa*), mentre que el de Lekan s'estén «fins al gran riu de Khazària» (*vidre mdi-nared didad Xazaret'isad*)¹⁷. S'ha vist en aquests dos rius el Kuban i el Volga, de manera que la Khazària de l'autor es correspondria amb la posterior a l'expedició de Svjatoslav, reduïda als territoris del curs inferior del Volga, l'estepa del Kuban i el Daghestan¹⁸.

Quant a la ruta d'invasió del món targàmida, «el pas del mar, que ara hom anomena Daruband» (*zǵvis-kari, romelsa ac hk'vian Darubandi*), a l'extrem NE

14. Georg. *Xazami*, arm. *Xazirk'*, gr. *Χάζαροι [-εις]/Χότζιροι*, sir. *Kazarāyē*, àr. *Xazar*, np. *Xazarān*, heb. קוזר *Qzr* / כוזרי *Kuzari*, rus *Xazary*, llat. *Chazari / Gazari* = turc **Qazar*, potser «nòmades» (< *qazmak* «vagar») o «gent del nord» (< *quz* «vessant nord d'una muntanya»); sobre aquests, vid. DUNLOP, D.M. (1954). *The History of the Jewish Khazars*. Princeton, New Jersey; BARTHOLD, W.–GOLDEN, P.B., *EI*² IV [1978] 1172-1181; GOLDEN, P.B. (1980). *Khazar Studies*. I-II. Budapest; LUDWIG, D. (1982). *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*. Münster (tesi doctoral).
15. Theoph. *Chron.* 485B sub 6117 A.M. (ed. C. DE BOOR *BT I* [1883] 315); la segona part de *K'C'*, la «Història del rei Vaxtang Gorgasal» atribuïda a Džuanšer, recull aquests fets (*K'C'* ed. MARR, p. 166; trad. BROSSET, vol. I, p. 225; THOMSON, p. 232-233 n. 50 Arm.), però parla de «turcs de l'oest» (*dasavlet'it' T'urkni*). Els khàzars no tenen res a veure amb els hunnes *Ἀκάρτιγοι* (turc *Ağaç-äri* «gent dels boscos») del s. v. El testimoni (anacrònic) més antic en fonts armènies és Movsès Xorenac'i II 65, qui esmenta «multitud de gents del nord, de khàzars, vull dir, i de basilk'» (*amboxowt' iwn hiwsisakanac', zXazrac' asem ew zBaslac'*) en lluita amb el rei part *Vałars/Vologeses III* (148-192), però desconeix l'episodi de *K'C'* que ens ocupa.
16. La font d'aquest esdeveniment és el «Relat dels anys passats» (*Povest' vremennyx let*), inclòs, entre moltes altres, a les cròniques russes *Lavrent'evskaja & Ipat'evskaja*, ambdues sub 6473 AM (ed. *Polnoje Sobranije Russkix Letopisej I* [1926] 65; II [1908] 53); per a paral·lels àrabs, vid. *EI*² IV [1978] 1176. La principal conseqüència de l'atac rus del 965 fou la pèrdua per part de l'imperi khàzar de *Σάοκελ / Bēla Veža*, el seu baluard occidental, al curs inferior del Don (turc *šar-ke* «casa blanca»; en l'expressió dels punts cardinals mitjançant colors, el blanc val per a l'oest).
17. *K'C'* ed. MARR, p. 17; trad. BROSSET, vol. I, p. 18; THOMSON, p. 5-6. El *Xazaret'i* equivalia, *lato sensu*, a la Sarmàtia Asiàtica de Ptolemeu. Si llegíssim el mot *did-ad* [ADV] del segon passatge com *did-is-ad* [GEN+ADV], el text significaria «el riu de la Gran Khazària» (així Brosset «jusqu'au fleuve de la Grande-Khazarie») i tindríem la parella de la «Petita Khazària» de l'oest.
18. Cf. GROUSSET, R. (1965). *L'empire des steppes*. París, p. 237.

de l'antiga Albània, és, sens cap mena de dubte, d'allò més escaient. Fortificat ja pel rei sassànida Husrav I Anōšruvān (531-578) en previsió d'atacs per part de nòmades esteparis, motiu de sagnants enfrontaments durant la segona guerra arabokhàzara (722-737) i capital d'un emirat independent sota la dinastia àrab dels Banū Hāšim des de l'any 869, esdevingué aviat marca fronterera i baluard de l'Islam septentrional contra els khàzars, com indica el seu nom persa *Darband-e Xazarān*¹⁹. De fet, des de temps immemorial, les úniques dues vies militars que travessen el Caucas són aquesta i la que discorre per Darial (*Dariala*), entre Vladikavkaz i T'bilisi (que el text confon amb l'*Aragvis kari* «pas de l'Aragvi», més al sud), de nou ben coneguda tant pels khàzars històrics com pels de Leontí²⁰.

Als targàmides «els restaren ciutats fortificades» (*daurc'es c'ixe-k'alak'ni*) només a: [1] l'Egrisi (Còliquida/Abàsgia), [2] el Šida-K'art'li (Ibèria Interior), [3-4] Samšvilde i Mtkvris-c'ixe/Xunan, al K'vemo-K'art'li (Ibèria Inferior) i [5] T'uxarisi, al Zemo-K'art'li (Ibèria Superior). Aquestes contrades que se salvaren de l'atac khàzar es troben, com és lògic, a l'oest de Darband, però és sospitós el fet que les regions d'Egrisi i Šida-K'art'li formen part del nucli originari de l'estat de Geòrgia/Sak'art'velo, mentre que les fortesales de T'uxarisi, al Klardžet'i, Samšvilde, al Taširi armenogeorgià, i Xunan, a la província de T'bilisi, ressegueixen, d'oest a est, els límits meridionals de l'antiga Ibèria/K'art'li.

El vincle familiar pare-fill entre el rei dels khàzars i Uobos, epònim dels ossets, potser obeeix a una realitat històrica: la submissió dels alans autòctons per la novvinguda confederació khàzara, la seva incorporació a l'exèrcit d'aquesta i la seva participació en les llargues guerres contra les contrades de la Transcaucàsia musulmana; més tard, però, a mesura que Khazària s'anà transformant en un pacífic regne

19. Darband ha rebut des de l'antigor una gran diversitat de noms que sovint en dificulten la identificació: [1] potser ja el gr. *Ἀλβάνια Πύλαι* (Ptol. 5, 12, 6) = arm. *drownk' Ałowanic'* «Portes d'Albània», malgrat *RE I* [1893] 1305 s.v.; [2] gr. *Κάσπια Πύλαι* (Prisc. fr. 31 ed. C. MÜLLER *FHG IV*, p. 105a) = arm. *drownk' Kasbie'* «Portes Càspies», nom erroni, donat normalment al pas de la serralada de l'Alborz entre Tehrān i Semnān per Firūzkūh; [3] arm. *Honac' pahak* «pas dels hunnes»; [4] arm. *Čoray pahak* «pas de Čor» = gr. *Τζούζ* (Proc. *Bell.* 8, 3, 4) / [*Χογο*]τζόν (Men. Prot. fr. 11 ed. *FHG IV*, p. 212a); també arm. *Č'ol'* = àr. [*Bāb*] Šūl «[porta de] Šūl»; d'un hàpax (potser una variant de l'anterior) arm. *Iwroy pahak* (Agat'angelos *Patmowt' iwn Hayoc'* 19) sembla provenir el *Ἰουροειπαχ φροούριον* de Prisc. fr. 31 ed. *FHG IV*, p. 105a; [5] np. *Darband* (< pm. *BBA*nd /darband/ «porta»), d'on el georg. *Darubandi*; en aquest sentit, cf. l'àr. *Bāb al-Abwāb* (heb. *בַּאֵר אֶלְעִוֵב*) «la porta de les portes», *al-Bāb wa'l-Abwāb* «la porta i les portes» o, senzillament, *al-Bāb* «la porta», en tant que el pas més important del Caucas oriental; el np. *Darband-e Xazarān* es troba documentat a la geografia anònima *Hudūd al-'Ālam* (any 982); trad. MINORSKY, V. (1937). *Hudūd al-'Ālam (The Regions of the World)*, Oxford, p. 145, § 36.40.
20. La varietat onomàstica de Darial és comparable a la de Darband: [1] gr. *Σαρματικαὶ Πύλαι* «Portes Sàrmates» (Ptol. 5, 9, 11 i 15); [2] ll. *Portae Caucasiae / Hiberiae* «Portes del Caucas / d'Ibèria» (Plin. *N.H.* 6, 30 i 40); [3] segons Plin. *N.H.* 6, 30 *magno errore multis Caspiae dictae*, ja des de Tac. *Ann.* 6, 33, 3 *Caspia via*, error consagrat pels autors bizantins (així Proc. *Bell.* 8, 3, 4; Men. Prot. fr. 11 ed. *FHG IV*, p. 212a; Const. Porph. *De cerim.* 2, 48: *Κάσπια/Κασπεία Πύλαι*) [4] des de les inscripcions sassànides de Šābuhr I i Kirdīr (s. III dC), unànimement, en fonts orientals, «la Porta dels Alans»: pm. *'l'n'n BBA*, part *'l'nn TROA* /Alānān dar/, gr. *πυλ[ω]φ[ων] Αλαν[ων]* (ŠKZ gr. 3), arm. (pl.) *drownk' Alanac'*, np. *dar-e Alān* (d'on el georg. *Dariala* i el nostre «Darial»), àr. *Bāb al-Lān*.

comercial, sembla que els alans assoliren cada cop més autonomia fins a constituir el puixant reialme d'Alània (s. X-XIII), que sobreviuria a la desfeta de l'estat khàzar i heretaria part dels seus dominis²¹.

Com veiem, aquesta invasió prehistòrica ens delecta de nou amb fets i situacions que escauen massa al passat immediat o fins i tot al present de l'autor, i no hi ha dubte que el text està ambientat en un Caucas clarament medieval. Si contínuem, malgrat tot, amb les nostres conjectures a favor d'un esdeveniment remot com a font última de l'episodi, hi ha un detall evident: els «khàzars», potser entesos aquí en general com bàrbars septentrionals (cf. els «escites» dels autors clàssics i bizantins), no són sinó un miratge en lloc d'un altre poble anònim que en fou el veritable protagonista; cal esbrinar, doncs, quin i quan.

Grecs, assiris, cimmericis i escites

La nostra proposta, com el lector ja haurà sospitat, reprèn l'equació ossets = escites: si la tradició georgiana considera aquesta «expedició de khàzars» el moment de la seva arribada al nord del Caucas, el més lògic és retrocedir en el temps fins als primers testimonis que ens han pervingut de la seva presència en aquelles contrades.

És ben coneguda la versió que en dóna Heròdot: un gran exèrcit d'escites (*Σκυθῆων στρατός μέγας*), a les ordres del rei Màdies, fill de Protòties (*Μαδύης Προτοθύεω παῖς*), atacà el rei mede Ciàxares quan aquest assetjava Nínive (*Νίνοσ*) i, després que el vencé, s'ensenyorí d'Àsia durant vint-i-vuit anys, avançant fins a la Síria Palestina, on el faraó Psammètic l'apaivagà amb presents; aquests escites havien estat foragitats dels llocs d'origen pels massagetes i, després de creuar el riu Volga (*Ἀράξιης*)²², havien forçat al seu torn els cimmericis a emigrar vers el sud, fent cap a Mèdia mentre els perseguïen²³.

21. Els límits de l'heretatge d'Uobos (forma artificial amb tematització grega a partir de l'etnònim georg. *Ovs-* «osset») no semblen sinó els de l'Alània medieval (biz. *Ἀλανία*, àr. *mamlakat al-Lān*). Les notícies concretes sobre contactes alanokhàzars (ambdós pobles apareixen sovint junts a *K'C'*) són molt minses; les principals són: [1] el nom del poble *al-Arsiyya* d'al-Mas'ūdī *Murāj al-dahab* II 9-12 = trad. PELLAT, Ch. (1962-1971) *Les prairies d'or*. I-III. París, § 450-52, base de l'exèrcit reial khàzar, que recorda la tribu protoalana dels *Ἀοχοοι*; [2] els bel·licosos *Tūlās* = **Tuwal* Ās d'Ibn Rusta (*Kitāb al-a'lāq al-nafisa* ed. BGA VII. Leiden 1892, p. 139) i les *Hudūd al-Ālam* (trad. MINORSKY, p. 162, § 50.4), al nord de T'bilisi = els ossets meridionals o *twaltae*, presentats com una regió del país dels khàzars (*nāhyat ... az Xazar*); [3] alguns autors àrabs parlen també conjuntament de khàzars i alans, e.g. al-Mas'ūdī *Murāj* II 58; IV 38 (trad. PELLAT, §§ 493, 1366) *bilād / 'amal al-Xazar wa'l-Lān*; [4] el document de Cambridge (l. 44-61) esmenta una aliança des d'antic (i també una guerra: cf. Const. Porph. *De adm. imp.* 10-11) entre els khàzars i el rei dels alans (מלך מלך *mlk 'ln*); vid. SCHECHTER, S. (1912-13). «An Unknown Khazar Document». *The Jewish Quarterly Review* 3, p. 181-219; l'estudi més recent de GOLB, N.—PRITSAK, O. (1982) *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. Ithaca, ens fou inaccessible.
22. El Volga (*Ἄραξις* a Hdt. IV 123-124; *Ῥᾶ* a partir de Ptolemeu) és anomenat aquí *Ἀράξιης* a causa d'una confusió amb l'*Erasx* armeni (georg. *Raxsi*); cf. W. TOMASCHEK *RE* II [1896] 403.
23. Hdt. I 103-106; IV 11; per a tot aquest apartat, vid. les notes erudites de HOW, W.W.—WELLS, J. (1928) *A Commentary on Herodotus I*. Oxford (2a ed.), p. 105-107, 305-306, així com KRUPNOV, E.I. (1952). «О походах Скифов через Кавказ». *Voprosy Skifo-sarmatskoj Arxeologii*. Moskva 1952, p. 186-194. Les *Ἀρμιάσπεια ἔπη* d'Arístees de Proconès (Hdt. IV 13) proposa-

Les fonts assíries recorden també una sèrie de notícies fragmentàries relatives a la presència escita al sud del Caucas durant la primera meitat del s. VII; així, els annals del sargònida Asarhaddon (ass. *Aššūr-ahu-iddina*: 680-669) esmenten una victòria seva sobre els manneus i l'exèrcit del seu aliat l'escita Išpakaja (*Ṣ-pa-ka-a* KUR.AS/Áš-gu/ku-za-a-a)²⁴. La majoria de les dades provenen, tanmateix, del corpus de qüestions oraculars formulades durant el regnat d'aquest rei al déu solar Šamaš; vet aquí una relació succincta de les notícies que contenen²⁵:

- Bartatua, rei dels escites (*Ṣ-bar-ta-tu-a* LUGAL šá KUR.iš-ku-za), envia missatgers a Asarhaddon per tal de sol·licitar una filla seva en matrimoni²⁶.
- Tropes escites (LÚ.ERIM.MEŠ *iš-ku-za-a-a*) es preparen per atacar des de Manna les ciutats de Harrānia i Anīsu a través dels passos de Hubuškia (dia 22 del mes *simānu*)²⁷.
- Asarhaddon projecta d'enviar un missatger al rei de Hubuškia, però tem que no sigui interceptat per urarteus, cimmericis, manneus, escites (KUR.iš-ku-za-a-a) o qualsevol altre enemic (LÚ.KÚR BAR-ú)²⁸.
- Temor a possibles atacs de tropes cimmericies i escites (LÚ.ERIM.MEŠ LÚ.iš-ku-za-a-a) contra [1] Bīt-Hamban (dia 25 del mes *simānu*)²⁹ [2] Bīt-Hamban, Parsumaš i Šamaš-našir³⁰ [3] Bīt-Hamban i Iašuh³¹ [4] Bīt-Hamban i Parsumaš³².
- Preocupació pel retorn, sans i estalvis, dels nobles assiris encarregats de recaptar tribut en cavalls a Bīt-Kāri i Mèdia per por de l'atac de tropes medes i escites (*-iš-ku-za-a-a*)³³.

ven una seqüència de desplaçaments més extensa (*Αρμαισποί > Ἰσοηδόνες > Σκώθαι > Κιμμέριοι*), que tractarem en un treball futur. Cimmericis i escites apareixen a la *Tabula Populorum* bíblica (Gen. 10, 3; 1Par. 1, 6) com גומר *Gomer* i אשכנז *Aškenaz* (error per אשכוז **Aškuz*); endemés, alguns passatges profètics (Jer. 1, 13-15; 6, 22-23; 51, 27) semblen testimoniar la seva activitat saquejadora al Pròxim Orient de final del s. VII a.C.

24. Asarh. Ninive A III 60; B II 30; Mnm. B 21; testimonis recollits a l'ed. BORGER, R. (1956). *Die Inschriften Asarhaddons, Königs von Assyrien*. AFO Beiheft 9. Graz (reimp. Osnabrück 1967), p. 52, 100; ass. *Iš-pa-ka-a-a* = med. **Spaka[ya]-«gos»* (cf. Hdt. I 110, 2 τὴν γὰρ χύνα καλέονσι σπάχα Μηδου; HINZ, W. [1975]. *Altiranisches Sprachgut der Nebenüberlieferung*. Wiesbaden, p. 225).
25. Ed. recent de STARR, I. (1990). *Queries to the Sungod. Divination and Politics in Sargonid Assyria*. Helsinki (= SAA IV), millor que les anteriors de KLAUBER, E. (1913). *Politisch-Religiöse Texte aus der Sargonidenzeit*. Leipzig (= PRT) i KNUDTZON, J.A. (1893). *Assyrische Gebete an den Sonnengott*. Leipzig (= AGS); en general, cf. KRUPNOV, «O poxodax Skifov», p. 188-189; CAH III [1970] 82-83, 188-90; MALBRAN-LABAT, F. (1982). *L'Armée et l'organisation militaire de l'Assyrie*. Genève-Paris, p. 224 n. 202; SAA IV, p. LXI-LXII.
26. SAA IV § 20 (= PRT 16; AGS 29).
27. SAA IV § 23 (= AGS 35).
28. SAA IV § 24 (= AGS 25+38).
29. SAA IV § 35 (= AGS 36).
30. SAA IV § 36 (= AGS 10); SAA IV § 37 (= PRT 24; AGS 37).
31. SAA IV § 38.
32. SAA IV § 39 (= PRT 95); SAA IV § 40 (= PRT 38).
33. SAA IV § 66 (= PRT 20; AGS 32) ERIM.MEŠ LÚ.iš.; SAA IV § 67 (= AGS 31) ERIM.MEŠ KUR.iš.; SAA IV § 71 (= AGS 30) LÚ.ERIM.MEŠ iš.

La comparació del material assiri amb el relat d'Heròdot evidencia que aquest darrer, tot i contenir dades valuoses (cf. l'equació *Προτοθύης / Bartatua*), confon la migració escita original a través del Caucas, anterior com a mínim al 676³⁴, amb eventuals ràtzies posteriors que datarien dels regnats del faraó saïta Psammètic I (*Ψαμμήτιχος*, eg. *Psmtk*: 663-609) i el rei mede Ciàxares (*Κναξάροης*, ass. *Úaksatar* = med. **Xvaxštra*: 624-585); en concret, el setge i la conquesta de Nínive per medes i babilonis, durant el qual el rei assiri Sîn-šarra-iškun fou traït pels seus aliats escites, data de l'any 612³⁵.

Algunes cartes enviades al rei Sargon II (ass. *Šarrukēn*: 721-705) per agents destacats a la frontera septentrional d'Assíria ja ens informen d'una gran desfeta d'un rei urarteu anònim (Rusa I: c. 734-14 o potser Argište II: c. 714-680) quan marxava contra Cimmèria (KUR.gu-mir-ra)³⁶. Aquest territori limitava amb el «districte de Guriània» (KUR.gu-ri-a-ni-a KUR.na-gi-ú), el nom del qual recorda els topònims urarteus *Guriā* (est del llac Sevan) i *Giarniane* (nord d'Erevan)³⁷. Així, doncs, aquesta «Cimmèria» transcaucàsica és unes dècades anterior a les primeres aparicions documentades dels escites, i les migracions cimmèries podrien ser conseqüència de les escites, com vol Heròdot; però el seu relat és només la versió abreujada d'un procés històric llarg i complex que coneixem malament i, com hem vist, alguns dels oracles d'època d'Asarhaddon suggereixen aliances puntuals dels escites amb cimmericis i medes contra enclavaments urarteus i assiris, fet ignorat per l'historiador grec.

Fins avui, les tauletes no ens han revelat el lloc d'origen d'aquests nouvinguts, però cal no desapropiar el petit excurs geogràfic que Heròdot dedica a la ruta d'invasió: «des de la llacuna Meòtida (mar d'Azov) fins al riu Fasis i els colcs hi ha trenta dies de camí per a un viatger lleuger d'equipatge, i des de la Còlquida hom no tarda molt a entrar a la Mèdia, sinó que hi ha un únic poble entremig, els saspirs, i passant pel seu costat hom es troba a la Mèdia. Ara bé, els escites no irromperen per allí, sinó que es desviaren per la ruta septentrional, molt més llarga, deixant el mont Caucas a la dreta»³⁸.

34. Vid. HEIDEL, A. (1956). «A New Hexagonal Prism of Esarhaddon (676 B.C.)». *Sumer* 12, p. 9-37 (esp. 16-17; cf. BORGER, *Die Inschriften Assarhaddons*, p. 125); aquest monument, que data de l'eponímia del ministre Banbā (676), conté la notícia de la desfeta d'Išpakaja; per a la data cf. *RIA* II [1938] 426-427.

35. *CAH* III [1970] 129-130.

36. Vid. LANFRANCHI, G.B.-PARPOLA, S. (1990). *State Archives of Assyria V. The Correspondence of Sargon II, Part II. Letters from the Northern and Northeastern Provinces*. Helsinki (= SAA V), p. XX («The Cimmerian Problem») i §§ 92:6, 9; 144:9, r. 5; 145:4; 174:2.

37. Per a l'ass. KUR.gu-ri-a-ni-a, vid. SAA V § 92:5, 12; W. RÖLLIG *RIA* III [1957-71] 704. Per a l'urart. *Guriā* (KUR.gu-ri-a-i-né) i *Giarniane* (KUR.gi-ar-ni-a-né = gr. *Γαρνέα*, arm. *Garni*), vid. DIKONOFF-KASHKAI, *RGTC* 9, p. 36; la síl·laba -né final és un morfema (Poss. Adj. Abs.) en el primer nom i potser també en el segon (que llavors caldria llegir **Giarnia-*).

38. Hdt. I 104, 1-2: ἔστι δὲ ἀπὸ τῆς λίμνης τῆς Μαυήτιδος ἐπὶ Φάσιν ποταμὸν καὶ ἐς Κόλχους τριήκοντα ἡμερῶν εὐζώνῳ ὁδός, ἐκ δὲ τῆς Κολχίδος οὐ πολλὸν ὑπερβῆναι ἐς τὴν Μηδικήν, ἀλλ' ἐν τῷ διὰ μέσον ἔθνος αὐτῶν ἐστί, Σάσπειρες, τοῦτο δὲ παραμειβομένοισι εἶναι ἐν τῇ Μηδικῇ. οὐ μέντοι οἷ γε Σκύθαι ταύτη ἐσέβαλον, ἀλλὰ τὴν κατύπερθε ὁδὸν πολλῶ μακροτέρην ἐκτραπόμενοι, ἐν δεξιῇ ἔχοντες τὸ Καυκάσιον ὄρος.

Sembla evident que la ruta septentrional (τὴν κατ'ὄρειον ὁδόν) recorria les estepes del nord del Caucas fins al seu extrem oriental i que, un cop allí, els escites, deixant les muntanyes a la seva dreta (ἐν τῇ δεξιῇ ἔχοντες τὸ Κανκασιον ὄρος), travessaren el pas de Darband. D'altra banda, la ruta Meòtida-Fasis/Còlquidaspirs³⁹, que ressegueix la costa nord-est del Pont Euxí, no és apta per a una invasió, ja que no hi ha cap via militar a la zona; Heròdot, tanmateix, afirma que «els cimmericis sempre fugiren per la ruta litoral», és a dir, vorejant la mar Negra, i així ho ha acceptat sovint la historiografia moderna. El posterior avanç cimmerici cap a l'Àsia Menor occidental pot ser la clau de l'error, ja que aquell pot semblar el camí més curt si es desconeix la seva orografia escarpada⁴⁰.

«L'expedició dels khàzars»: realitat o ficció?

Després d'examinar les dades a l'abast en fonts gregues i assíries, és hora ja de reprendre el passatge de la crònica georgiana, així com la qüestió que plantejàvem sobre la seva fiabilitat. Els tres testimonis poden sintetitzar-se en el quadre que segueix:

39. La Còlquida grega (Κολχίς) s'estenia des del nord del riu Rioni (Φῶσις) fins al curs inferior del Čorox (Άκαμψις); els annals del rei Sardure II (764-734 aC) esmenten expedicions urartees contra el reialme de *Qulhā* (cf. PIOTROVSKIJ, B.B. [1959] *Vanskoje Carstvo*. Moskva, p. 73-74; DIAKONOFF-KASHKAL, *RGTC* 9, p. 68-69). D'altra banda, els Σάσπειρες (s. VII-V aC) semblen una confederació tribal protogeorgiana del SO de Transcaucàsia, hereva del regne de Diauehe (= gr. Τάοχοι: s. XII-VIII aC); l'etnònim pot explicar-se a partir d'una forma **Sa-sper-o*, que hom relaciona amb la regió georg. de *Sper-i*; cf. la derivació *Sa-kart'vel-o* < *K'art'li*; DIAKONOFF, I.M. (1971). *Hurrisch und Urartäisch*. München, p. 14-15; SUNY, R.G. (1989). *The Making of the Georgian Nation*. Londres, p. 6-8.
40. Cf. Hdt. IV, 12, 3: οἱ μὲν γὰρ Κιμμέριοι αἰεὶ τὴν παρὰ θάλασσαν [sc. ὁδὸν] ἔφευγον. Així e.g. KRUPNOV, «O poxodax Skifov», p. 194 «Kimmerijcy prošli v Zakavkaz'je po Meoto-Kolxidskoj doroge»; SUNY, *Georgian Nation*, p. 7 «the Cimmerians swept down the coast, passing through Colchis»; millor C.F. LEHMANN-HAUPT *RE* XI [1921] 398-9; HOW-WELLS, *A Commentary on Herodotus*, I, p. 60 «impossible»; *CAH* III [1970] 188; A. KAMMENHUBER *RIA* V [1976-80] 594-596 «technisch unmöglich». Quant a l'evidència arqueològica de la presència escita al sud del Caucas, hom ha trobat objectes escites (puntes de fletxa, elements en os) als enclavaments urartees de Karmir-Blur (rodalies d'Erevan, antiga Teišebāine) i Çavustepe (SE del llac Van, potser Sardurihinele: cf. *TAVO* B IV 12); METDEFENNINGHEN, C. (1997). «La relation entre l'art urartéen au temps du roi Rusa II et les épées-akinakès de Kelermès et de Melgounov». *Iranica Antiqua* 32, p. 109-136, estudia la influència de la iconografia de l'anomenat «estil Rusa II» (c. 695/685-? aC) en els motius que decoren el mànec i beina de dues espases curtes escites (ἀκινάκης) provinents de Kelermes (rodalies de Maikop, àrea del Kuban) i Melgunov (prop de Kirovograd, al Dnièper); d'altra banda, alguns túmuls protoescites (s. VII-VI aC) de les regions d'Stavropol' i Kabardino-Balkarija, al nord del Caucas, contenien objectes originaris del Pròxim Orient; vid. MAXORYX, S.V. (1994). «Scythians and Sarmatians of the Northern Caucasus: Recent Archaeological Finds». *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 1/1, p. 59-62 (esp. p. 59); en general, cf. J. BOUZEK. *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* IV [1997] 503.

<i>K'art'lis C'xovreba</i>	Heròdot	Fonts assíries
Expedició dels khàzars a través dels passos de Darband i Darial contra la Transcaucàsia i submissió dels targàmides (armenis i caucàsians); Uobos, fill del rei khàzar, epònim dels ossets [1647 aC!].	Arribada dels escites al Pròxim Orient pel pas de Darband («deixant el mont Caucas a la dreta») mentre perseguien els cimmericis; desfeta meda a Nínive i hegemonia escita durant 28 anys [s. VII aC].	Activitat escita al sud del Caucas durant el regnat del rei assiri Asarhaddon [680-669]. Presència cimmèria a la zona de Transcaucàsia des del regnat del rei assiri Sargon II [721-705].

Vsevolod F. Miller, el pare de la filologia osseta, tenia l'opinió següent:

el relat sobre una invasió khàzara vint segles abans de Crist a Transcaucàsia no té cap base històrica. No és la descripció de cap invasió concreta de pobles nordcaucàsics a Transcaucàsia, sinó la memòria remota (*gluxoje vospominanije*) en general d'invasions semblants, de les quals n'hi hagué no poques des dels temps més antics fins a l'època del compilador de la *Crònica armènia*⁴¹.

Hem de coincidir amb Miller en el caràcter genèric de l'episodi, que confirmen els nombrosos anacronismes que conté, manllevats del passat recent de l'autor; tanmateix, per què ha estat incorporat a la *K'art'lis C'xovreba* i situat just abans de les tradicions iranians (= el període aquemènida)? La nostra proposta final és la següent: «l'expedició dels khàzars» és la revisió tardana d'una sèrie d'antigues tradicions orals autòctones sobre una gran invasió prehistòrica de les contrades caucàsiques (= l'activitat de cimmericis i escites al Pròxim Orient que recorden Heròdot i els documents assiris). Leonti hauria refós aquestes tradicions adaptant-les a la situació política immediatament anterior al seu temps (= l'època de l'imperi khàzar).

Arribats a aquest punt, val a dir que no hem volgut pecar d'ingenuïtat pel fet de pretendre extreure d'un relat llegendari la solució a un problema històric. Tanmateix, creiem que no es pot rebutjar de pla aquesta mena de testimonis, que sovintegen en obres orientals i que s'acostumen a considerar d'inferior qualitat als preservats per la tradició grecollatina, ja que moltes vegades són, com en aquest cas, l'única font autòctona de què disposem per reconstruir fets altrament confusos. Més aviat al contrari, se'ns imposa la tasca d'esbrinar què hi pot haver de genuí i aprofitable, separant les dades útils d'aquelles que pertanyen a l'entorn immediat de l'autor. La contraposició de versions d'un esdeveniment provinents de tradicions literàries diverses no pot sinó enriquir el resultat de la investigació, mentre que la desqualificació categòrica de part d'elles només demostrarà la nostra incompetència per comprendre, si més no, les circumstàncies que han donat lloc a unes i altres. El meu objectiu en aquest article ha estat, en definitiva, proporcionar al lector d'un exemple d'aquesta manera de fer i, alhora, donar-li a conèixer, en la mesura de les meves possibilitats, alguns aspectes del món caucàsic antic i medieval que fins avui no havien rebut gaire atenció entre nosaltres.

41. MILLER, V.F. (1887). *Osetinskije Ètjudy* III. Moskva, p. 20-23; l'*Armjanskaja Xronika* que esmenta és la versió armènia de *K'C' o Patmowt'ivn Vrac'*; cf. la nostra n. 2.